

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/109-116>

Nizami Məmmədov Tağısoy

Bakı Slavyan Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0009-9837-4564>

nizami.mamedov@mail.ru

Birinci Türkoloji Qurultay: Türk xalqları tarixinin şərəf səhifəsi

Xülasə

Azərbaycan, o cümlədən digər türk respublikaları Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan SSRİ iflasa uğradıqdan sonra öz müstəqilliklərinə qovuşmaqla siyasi-ideoloji istiqamətlərdə olduğu kimi mədəniyyət, ədəbiyyat, ictimai həyat, əlifba və yazı sahəsində də islahatlar aparmağa, bir-biri ilə qarşılıqlı integrativ əlaqələr qurmağa başladılar. Ötən müddət ərzində adları çəkilən sahələrdə nəzərəcarpacaq uğurlar əldə edildi. Eyni zamanda XX əsrin 20-ci illərinə retrospektiv nəzər sərgiləyəndə isə 1926-cı ilin 26 fevral – 5 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın bu xalqların həyatında oynadığı tələyüklü rolu göz önünə gəlməkdədir. Qurultay nümayəndələri olmuş nəinki türk xalqları alimlərinin, türkoloqlarının və dilçilərinin, həm də Qərbi Avropadan və digər ölkələrdən olan qeyri-türklərin Qurultay iştirakçılarının həyat və fəaliyyəti təhlükə altına düşmüş, əksəriyyəti repressiya qurbanı olmuşlar. 100 il bundan öncə düzənlənmiş bu elmi-mədəni forumun fəaliyyətinə, oradakı nümayəndələrin tələyinə yenidən işıq salmağın zamanı çoxdan çatmışdır. Odur ki, XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərindən Qurultay və onun iştirakçıları ilə bağlı çoxsaylı məqalə və materiallar işıq üzə çıxır, fikirlər söylənilir. Biz də belə yanaşma işığında Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı fikirlərimizi geniş oxucu auditoriyasına təqdim etməyi zəruri hesab edirik. Birinci Türkoloji Qurultay nəinki Azərbaycan, Türkiyə, Türkünstan, Orta Asiya, həm də bütün dünyada yaşayan türk xalqlarının tarixinə, etnik şüuruna və təfəkkürünə onların milli kimliyi uğrunda apardıqları mübarizənin ən monumental və yaddaqalan mədəni-elmi hadisəsi kimi daxil olmuşdur. Türk xalqlarının milli özünüidentifikasiyası onların dilini, milli kimliyini, mədəni dəyərlərini, etnik özünəməxsusluq ənənələrinə sadıqlığını nəzərdə tutmaqla, həm də mədəniyyətinin modernizasiyasını, onun qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Türk xalqları mədəniyyətinin öncülləri yaxşı duyub, hiss edirdilər ki, XX əsrin lap əvvəllərində olduğu kimi, həmin əsrin 20-ci illərində də rus dili, rus mədəniyyəti türk dilinin, ədəbiyyatının inkişafına və formalaşmasına bəzi pozitiv məqamlarla yanaşı, həm də özünün neqativ təsirini də göstərirdi. Bunu dərinlən duyan türk ziyalıları, dilçiləri, ədəbiyyatçıları, tarixçiləri, alimləri və eləcə də qeyri-türk xalqlarından olub, onların mədəni-ədəbi nümunələrinə, dilinə, ədəbiyyatına, etnik kimliyinə rəğbətlə yanaşan alimlər Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılmasının və belə bir mötəbər məclisdə türk xalqlarının gələcəyə istiqamətlənən vektorlarının müəyyənləşməsinin zəruri olduğunda israrlı idilər. Bu məqsədlə türkçülük aşiqələrinin 1926-cı ilin əvvəllərində Bakıda toplaşmalarını qərara almışdılar.

Açar sözlər: *Türkoloji qurultay, xalqlar, konsolidasiya, dil və mədəni birlik, qrafika, Sovet liderliyi, repressiya*

Nizami Mammadov Taghisoy

Baku Slavic University

Doctor of philological science

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0009-9837-4564>

nizami.mamedov@mail.ru

The First Turkological Congress: a Glorious Page in the History of the Turkish Peoples

Abstract

After the collapse of the USSR, Azerbaijan, like other Turkic republics such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, regained their independence and began to implement reforms in culture, literature, public life, alphabet and writing, as well as political and ideological ones, establishing mutually integrative contacts. Significant progress has been made in these areas over this period. At the same time, looking back on the 1920s, we recall the pivotal role of the First All-Union Turkological Congress, held in Baku from February 26 to March 5, 1926. The lives and work of not only the representatives of the Turkic peoples – the Turkologists and linguists at the congress – but also non-Turkic participants from Western Europe and other countries were threatened, and most of them were subjected to repression. The time has long been ripe to reexamine the activities of this scientific and cultural forum, organized 100 years ago, and the fate of its representatives. Therefore, beginning in the late 20th and early 21-st centuries, numerous articles and materials have been published, and numerous opinions have been expressed about the congress and its participants. In light of this approach, we consider it necessary to present our reflections on the First Turkological Congress to a wider readership.

The First Turkological Congress entered the history, ethnic consciousness and thinking of the Turkic peoples living not only in Azerbaijan, Turkey, Turkestan, Central Asia, but also all over the world as the most monumental and memorable cultural and scientific event of their struggle for their national identity. The national self-identification of the Turkic peoples, including their language, national identity, cultural values, and loyalty to the traditions of ethnic identity, also meant the modernization of their culture, its preservation and development. The pioneers of the culture of the Turkic peoples felt and felt well that, as at the very beginning of the 20th century, in the 20s of that century, the Russian language and Russian culture, along with some positive aspects, also had a negative impact on the development and formation of the Turkish language and literature. Turkish intellectuals, linguists, literary scholars, historians, scientists, as well as non-Turkic peoples who were deeply aware of this and who were sympathetic to their cultural and literary examples, language, literature, and ethnic identity, insisted on the necessity of convening the First Turkological Congress and determining the future vectors of the Turkic peoples at such a prestigious meeting. For this purpose, they decided to gather Turkic lovers in Baku in early 1926.

Key words: *Turkological congress, peoples, consolidation, linguistic and cultural unity, graphics, Soviet leadership, repression*

Giriş

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay türk xalqlarının tarixi və mədəni taleyində, maarifçilik düşüncəsində, milli kimlik və etnik varlığında son dərəcə əsaslı və əvəzsiz rol oynamış hadisə idi. Qurultay nəinki Azərbaycan, həm də digər türk xalqlarının mədəniyyətində, onların milli oyanışında mühüm yeri olan tədbir idi. O vaxtkı SSRİ-nin boyunduruğu altında inləyən türk xalqları Rus imperiyasının Sovetlərə miras qalmış “parçala, hökm sür” düsturunu mənimsəyib, türklərin sonrakı tarixi mərhələlərdə müstəqil şəkildə inkişafını əngəlləmək üçün bu siyasi idarəçilik hər yola əl atırdı.

İmperiya tərkibində yaşamağa məcbur olan türklər həmin siyasətin iç üzünə yaxında bələd olsalar da, öz mübarizəsini tamamilə fərqli mədəni müstəvidə aparmağa can atırdılar. Eyni zamanda türkün heç bir mədəni-elmi fəaliyyət səpkili tədbiri nəinki Sovet rəhbərləri tərəfindən qəbul edilmir, əksinə rədd edilirdi. Nəticə isə, son dərəcə faciəvi olurdu. Bakıda keçirilən bu Qurultay sanki SSRİ adlı mənfur qurumun kürəyinə arxadan vurulmuş zərbəyə bərabər idi. Halbuki Qurultay nümayəndələrinin heç birinin nitqində, yazısında, yaşamasında, konseptual baxışlarında SSRİ rəhbərliyinə qarşı yönəlik hər hansı bir iddia belə səsləndirilməmişdi. Bununla belə, onlara elə gəlirdi ki, türk xalqlarının dili, qrafikası, orfoqrafiyası və terminologiyası ilə bağlı səsləndirilmiş hər hansı yaxınlaşma, oxşarlıq ideyası SSRİ-nin mövcudluğuna yönəldilmiş təxribatdır. Odur ki, Qurultay nümayəndələrinin əksəriyyəti məhv edildi. SSRİ özü xalqların və millətlərin qardaşlıq və bərabərlik ideyasını dildə şüar etsə də, əməldə isə bunun tamamilə əksini həyata keçirirdi. Bu da təəssüf doğurandır ki, türk xalqlarına, türkçülüyə Sovet funksionerlərinin münasibətini nəinki SSRİ-dən olan nümayəndələr, həm də Almaniya, Macarıstan, İsveç, İtaliya, Fransa, Finlandiya və digər ölkələrdən olanlar yaxşı bilirdilər. Buna görə də Sovet rəhbərliyinin türk xalqlarına qarşı apardığı düşmənçilik siyasəti tamamilə faş oldu. Odur ki, məqalədə biz məsələyə nəzərdə tutduğumuz bucaqdan daha konstruktiv mövqe sərgiləməyə söz göstərəcəyik.

Tədqiqat

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay 100 il bundan öncə keçirilməsinə baxmayaraq, bu gün də mahiyyətini itirməmişdir. Eyni zamanda bu əzəmətli mədəni tədbirin əksər nümayəndələri repressiya və güllələnməyə məruz qalsalar da, nəinki Azərbaycan, həm də digər ölkələrin türkoloqları, türk alimləri, yazıçıları, mədəniyyət xadimləri arasında daim yüksək dəyərləndirilmişdir. Odur ki, 100 il bundan öncə türk dünyası üçün düzənlənmiş bu tədbirin bəzi tərəflərinin işıqlandırılması Türkçülük və Turançılıq məfkurəsinin konseptual inkişaf etdirilməsi kontekstində nəinki məsələnin aktuallığını azaldır, həm də onun yeni məna və məzmunla doldurulmasını ön plana qoyur.

İdeoloji-siyasi doktrinanın tərəfdarları olan Sovet rəhbərləri türk xalqlarının etnik, mədəni, tarixi təfəkkürünə düşmənçilik mövqeyindən yanaşdıqları halda, türk xalqlarının ziyalı nümayəndələri onlarla razılaşmamış, öz tarixi və etnik-mədəni hüquqlarının bərpası uğrunda mübarizə aparmışlar.

Birinci Türkoloji Qurultaydan bəhs edərkən biz bu tədbiri çeşidli adlar altında ortaya qoyacağıq: 1) O keçirildiyi şəkildə: Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay; 2) Birinci Türkoloji Qurultay; 3) İlk Türk Qurultayı. Məsələ burasındadır ki, məlum tarixdə keçirilmiş Qurultay bütün əvvəlki sənədlərdə, o cümlədən Qurultayın stenoqrafik hesabatında və digər mənbələrdə məhz “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” kimi getmişdir. Bəzi müəlliflər, məsələn, Qırğızıstandakı Oş Dövlət Universitetindən olan professor B.K.Abitov hesab edir ki, həmin Qurultayın adı olduğu kimi yazılmalıdır (Абытов, 2023, s. 8). Onun fikrinə görə Qurultayla bağlı yazılmış mənbələrdə tədbirin adı təhrif olunmuşdur. Azərbaycanda isə “Birinci Türkoloji Qurultay” birləşməsindən daha çox istifadə edilməkdədir. Nəhayət, sonuncu “İlk Türk Qurultayı” definisiyası isə Azərbaycanın xalq yazıçısı Anar tərəfindən onun Qurultaya həsr etdiyi “FƏRƏH, ÜMİD, FACİƏ (Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr)” adlı “Əsrin əsiri” kitabında (Anar, 2010, s. 137) təqdim edilmişdir. Əslində bu üç adın heç biri Qurultayın məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə və onun missiyasının monumentallığına kölgə salmır. Hər üç ad Qurultayın əzəmətini daha da ucaldır, rolunu tamamlayır. Odur ki, Qurultayla bağlı hər üç nominasiya özünü yetərinə doğrultduğundan onlardan burada qeyd etdiyimiz kimi istifadə edəcəyik.

Budur, yüz ildən artıqdır ki, türk dünyası (həm də digər xalqların nümayəndələri) Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyətindən bəhs edirlər ki, onun keçirilməsinə nəinki keçmiş Sovetlər İttifaqında, həm də digər ölkə və xalqların elmi dairələrində xüsusi olaraq hazırlaşırdılar. Bakıda keçirilən bu qurultay 26 fevral – 5 mart 1926-cı il tarixlərini əhatə etməklə 130-dan artıq nümayəndə heyətini özündə birləşdirirdi. Odur ki, bu Qurultayın mədəniyyət, elm, maarif, dil, dilçilik, qrafika, ədəbiyyat və türk xalqları əlifbası sahəsində aparılmış islahatlara görə dəyəri və mahiyyəti son dərəcə böyükdür. Məhz qeyd edilən bu cəhətlərinə görə Sovet İttifaqı rəhbərləri Qurultay işini başa

çatdırdıqdan sonra onun nümayəndələrini qarabaqara izləməyə başlamış və öz çirkin niyyətlərinin həyat keçirilməsi üçün onların əksəriyyətini repressiyaya məruz qoymuş, güllələmişdir. Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı uzun illərdir çox yazılmış, çox deyilmişdir. Xüsusən SSRİ vahid dövlət kimi süquta uğradıldıqdan sonra Sovet rəhbərliyinin belə mənfur siyasətinə nəinki Azərbaycandan, həm də Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Özbəkistandan, Türkmənistandan, Tatarıstandan, Altaydan və digər ölkə və regionlardan münasibət bildirilmiş, türk xalqlarının mədəni-mənəvi inkişafında əsaslı rol oynaya biləcək bu tədbirin iştirakçılarına qarşı törədilən qeyri-bəşəri münasibət pislənmişdir. Əslində bu XX əsrin 30 – 40-cı illərində türkologiyanın repressiyası idi ki, həmin illərdə B.Çobanzadə, Y.Polivanov, A.Samoyloviç və b. bu kimi türkoloqlara qarşı siyasi izləmələr həyata keçirilmiş və yalançı cinayət işləri düzülüb qoşulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, bu qeyri-insani akt nəticəsində sovet türkologiyasına, türkoloji elmə, onun aparıcı nümayəndələri məhv edildiyindən böyük ziyan dəymişdir.

F.D.Aşnin, V.M.Alpatov və D.M.Nasilovun “Repressiyaya uğradılmış türkologiya” monoqrafik araşdırmasında sovet türkologiyasının solğun tarixinə təhlükəsizlik orqanlarının arxiv materialları əsasında nəzər salınıb, tədqiq edilmiş, 1937 – 1939-cu illərdə, bəzən hətta ondan bir qədər də sonraları əhatə edən illərin istintaq materialları ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə buraxılmışdır (Aşnin, Alpatov, Nasilov, 2002).

Qeyd edək ki, Fyodor Dmitriyeviç Aşnin (1922 – 2000) özü tanınmış rus dilçisi, dilçilik tarixçisi, türkoloq olmuşdur. Vladimir Mixayloviç Alpatov (1945 –) da rus sovet linqvisti, filologiya elmləri doktoru, Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki, dilçilik tarixi və yapon dilçiliyi üzrə tanınmış mütəxəssisdir. Onun böyük rus alimləri M.M.Baxtin və V.N.Voloşin, bundan başqa böyük terror illəri dövründə slavistlərin və türkoloqların taleyi ilə bağlı mühüm araşdırmaları, dahi dilçi-alim N.Y.Marrın şəxsiyyəti və onun “yeni dil təlimi nəzəriyyəsi”nin müəllifi elmi dünyagörüşü mövqeyindən araşdırılmışdır.

Vladimir Mixayloviç Nasilov (1893 – 1970) da tanınmış rus və sovet alimi, şərqşünas, türkoloq, Moskva Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasının müdiri olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələri, qədim uyğur dili, XI – XV əsrlər uyğur yazılı abidələrinin dili ilə bağlı çoxsaylı məqalə və monoqrafik araşdırmalar müəllifi kimi tanınmışdır. “Repressiyaya uğradılmış türkologiya” kitabının müəllifləri haqqında ona görə bu məlumatları təqdim edirik ki, oxucu ictimaiyyəti onlarla bir qədər yaxından tanış olmaq imkanı əldə edə bilsinlər.

Türk xalqlarının etnik-millî, ideoloji-siyasi, mədəni-məfkurəvi, fəlsəfi-estetik, ruhi-etik düşüncəsində, onların konsolidasiyasında və təşkilatlanmasında barmaqla sayıla biləcək tədbir və hadisələr olmuşdur ki, onların zirvəsini, fikrimizcə, məhz Birinci Türkoloji Qurultay təşkil edir. Bu əzəmətli və türkşümul tədbirlə bağlı 100 ilə yaxındır ki, dilşünaslar, ədəbiyyatşünaslar, tarixşünaslar, kulturoloqlar, filosoflar, etnosun kimliyini araşdırırlar – Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tatarıstan, Başqırdstan, Altay, Krım-tatar, Rusiya və Avropa türkoloqları ardı-arası kəsilmədən bəhs etməkdədirlər. Qurultayın keçirilməsi elə əlamətdar mədəni-mənəvi hadisə idi ki, o, bir tərəfdən, türk xalqlarının mədəni birliyinin, dil ümumiliyinin, etnik birgəliyinin eyniliyini, identifikasiyasını nəzərdə tuturdusa, ikinci bir tərəfdən, türklərin tarixi-etnik, genetik birliyini və əməkdaşlığını gündəmə gətirir, onların çətin və birmənalı olmayan siyasi-ideoloji şəraitdə monolitləşməsinə və öz kimliyini dərk etməsi uğrunda mübarizəyə hazırlamanı nəzərdə tuturdu.

Birinci Türkoloji Qurultay keçirilən vaxt SSRİ adlı bir coğrafi-siyasi birliyin təşkilindən 3 ildən artıq bir müddət keçirdi. Məlum olduğu kimi, 30 dekabr 1922-ci ildə Birinci Ümumittifaq Sovetlər Qurultayında RSFSR, Ukrayna SSR, Belarus SSR və Zaqafqaziya Federasiyası tərəfindən SSRİ-nin yaradılması ilə bağlı Bəyannamə imzalanmışdı. Əslində bu müqavilə hüquqi baxımdan sovet respublikalarını bir-birinə birləşdirən və onların gələcək inkişafını müəyyənləşdirən yeni dövlətin yaradıldığını bəyan etmişdi. Eyni zamanda SSRİ-nin yaradılması heç də adı çəkilən respublikaların ürəyincə olmamışdı. Məsələn, Ukrayna nümayəndələri bu müqavilənin imzalanmasına qarşı çıxmışdılar. Çünki Ukrayna, hər şeydən öncə, bərabər hüquqi münasibətlərin qurulmasında daha çox maraqlı idi. Qurultay nümayəndələri arasında məsələyə vahid yanaşma prinsipləri olmasa da, SSRİ-

yə məcburən daxil etdikləri Respublikaların və Ukrayna nümayəndələrinin iradlarına baxmayaraq, xalqların suverenliyi və müstəqilliyi məsələsinə nöqtə qoyulmuşdu. Adlarını çəkdiyimiz Respublikalar məcburən SSRİ adlı yeni və daha qəddar bir ideoloji-siyasi qurumun tərkibinə daxil edilmişdilər. Kommunist partiyası funksionerləri, əlbəttə, guya xalqların bərabərliyini bəyan edənlər belə bir şəraitdə Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsini də “həzm” edə bilməzdilər.

Məlum olduğu kimi, hələ 1925-ci ilin avqustunda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması ilə bağlı məsələ qaldırılmaqla, həm də Azərbaycan yazısının latın qrafikalı əlifbaya keçidi Birinci Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında, SSRİ Elmlər Akademiyasında və Ümumittifaq Şərqsünaslıq Assosiasiyasının keçirdikləri tədbir zamanı qəbul edilmişdi.

Professor Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” fundamental araşdırmasına akad. Nizami Cəfərovun yazdığı “Ön söz”də aşağıdakıları oxuyuruq: “Sovetlər Birliyinin türklərə (türkologiyaya) kökündən sağlam olmayan münasibətinin get-gedə daha da “xəstə” hal almasında 20-ci illərin ortalarından Atatürk Türkiyəsinin qazandığı böyük uğurların təsiri varmı? Əlbəttə, var!.. Stalin “troyka”sının hökmü ilə güllələnmiş türkoloqların əksəriyyəti məhz Türkiyənin “agentəri deyildirmi?” (Cəfərov, 2019, s. 10), - deyər qeyd etmişdi.

SSRİ hökumətinin rəhbərləri Birinci Türkoloji Qurultayın işini də, onun nümayəndələrini də ona görə qəbul edə bilmirdilər ki, bu monumental tədbirdə türk xalqlarının mədəniyyət, əlifba, qrafika, terminologiya, dilçilik, ədəbiyyat, orfoqrafiya, folklor, tarix, etnoqrafiya və digər sahələrdə əsaslı islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, adları çəkilənlərdən heç biri Mərkəzin mədəni inqilab pərdəsi altında həyata keçirdiyi məkrli siyasətin iç üzünü açıb cəmiyyətlərə göstərməyə imkan verməzdi.

Birinci Türkoloji Qurultayın perspektivləri türk xalqları üçün o qədər çeşidli və səmərəli idi ki, o SSRİ rəhbərliyini yetərincə qıcıqlandırmışdı. Eyni zamanda nəzərə almağa ehtiyac vardır ki, Rusiya Federasiyası ərazisində çoxsaylı türk xalqları yaşasa da, onların əksər siyasi, tarixi və mədəni hüquqları kobud şəkildə pozulmaqda idi. Altaylar, başqurdlar, kumuxlar, noğaylar, tatarlar, Sibir tatarları, tofalar, tıvalar, xakaslar, çuvaşlar, şorlar, yaqut-saxalar, qaraçaylılar, malkarlar və digərləri ya birbaşa, ya da dolayısı ilə öz mövcud vəziyyətlərinin fərqindəydilər. Təbii ki, onların da böyük əksəriyyəti öz milli kimliyi ilə bağlı maraqlanmaqla bu tipli məsələyə önəm verməkdəydilər.

“Birinci Türkoloji Qurultayda yalnız mütəfəkkirlər deyil, milli, mənəvi-əxlaqi-dəyərlər də, türkçülük və islamçılıq baxışlarımız da, kökümüz, səcərəmiz, yaddasımız da, cüng və əlyazmalarımız da “37-nin” repressiyalarına məruz qaldı” (Qasimov, 2019, s. 14).

130-dan artıq nümayəndəni özündə əks etdirib, türk xalqları üçün taleyüklü əhəmiyyətə malik olan Qurultay türk xalqları tarixində ilk dəfə idi ki, onların gələcəyi üçün açar əhəmiyyətli məsələlərin – dil birliyi, elmi həmrəylik, elmi əməkdaşlıq, latın qrafikalı türk əlifbasına keçidi hədəfləyən, ümumi dil terminologiyasını formalaşdırmağa səsləyən möhtəşəm bayram əzəmətinə özündə birləşdirirdi.

Qurultayın işə başlamasını, ondan ortaya çıxacaq nəticələri türk-tatar xalqları səbirsizliklə gözləyirdi ki, bu, onların mədəni-elmi və mənəvi-tarixi həyatında zəruri əhəmiyyətə malik olacaqdı. SSRİ və Azərbaycan SSR hökumətləri adından qurultayın işinə uğurlar diləyən Qəzənfər Musabəyov demişdi: “Biz türk xalqlarının iqtisadi və mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətə malik hadisələrin şahidləriyik. Türkoloji qurultay elm sahəsində bu hərəkəti möhkəmləndirməklə yanaşı, yeni yollar müəyyənləşdirməlidir. O Sovet hökumətinə kömək etməklə yanaşı, həm də türk-tatar xalqlarının mədəni həyatının mühüm problemlərini həll etməlidir (Tabıkova, Tabıkova, 2010).

Yəqin elə buna görə də təsadüfi deyildir ki, Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyətini qeyd edən Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının sədri Mereke Kulekenov yüz ildən sonra yazırdı: “100 il bundan öncə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay bir-birini qardaş kimi etiraf edən, bir-birinin dillərini müdafiə edən və zənginləşdirən sistem olaraq qəbul edilmişdi” (Mereke Kulekenov. media.az).

Bir daha qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Qırğızıstandakı Oş Dövlət Universitetindən olan professor B.K.Abitov “Birinci Ümumrusiya Türkoloji Qurultayı: repressiyaya məruz qalmış və güllələnmişlər” adlı məqaləsində hesab edir ki, indiyə qədər bu mövzuya həsr olunmuş çoxsaylı mənbələrdə tədbirin adının “Birinci Türkoloji Qurultay” kimi göstərilməsi heç də dürüst deyildi

(Абытов, 2023, s. 8). Müəllif burada Qurultayın stenoqrafik hesabatında rəsmi şəkildə onun adının “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” olaraq adlandırılması qənaətlərinə gəlir. Professor B.Abitovun fikri ilə müəyyən mənada razılaşsaq da, əslində digər hallarda “Ümumittifaq” ifadəsinin yazılması qurultayla bağlı qələmə alınmış məqalə, material və kitablardakı təhlillərin özünəməxsusluğunu və mahiyyətini azaltmır.

Elə buradaca digər bir əsaslı məqamı da qeyd edək ki, Qurultayın keçirilməsi üçün Bakı şəhərinin seçilməsi də təsadüfi hesab edilə bilməzdi. Hərçənd bununla bağlı digər əsaslı səbəblər göstərilib səsləndirilsə də, bu da məlumdur ki, Azərbaycanda iqtisadi və siyasi proseslərin XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq güclənməsi, Bakı şəhərinin xeyli baxımdan iri sənaye, mədəniyyət və elm mərkəzinə çevrilməsi üçün əsaslar ortaya qoyurdu. Eyni zamanda 1923-cü ildə Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti də yaradılmışdı ki, onun tərkibində tarix, etnoqrafiya, türkologiya, dilçilik, lüğətlər, tətbiqi sənət, teatr, musiqi və s. üzrə komissiya və altkomissiyalar yaradılmışdı. Bu məqsədlə Rusiya ali məktəbləri və elm müəssisələrindən və digər ölkələrdən Bakıya alimlər də dəvət olunmuşdur ki, onların sırasında dünya şöhrətli şərqşünaslar, dilçilər, türkoloqlar N.Y.Marr, V.V.Bartold, İ.İ.Meşşaninov, A.E.Samoyloviç, A.O.Makovelski, Q.Guze, G.E.Bertels, B.Çobanzadə, A.O.Qubaydullin, M.F.Körpülüzadə və b. vardı. Həmin illərdə ümumtürk dilçiliyi mövqeyindən “Türkcə sərfi-nəhv”, İsmayıl Hikmət və Abdulla Şaiqın “Türk dili qrammatikası” (Bakı, 1924), Bəkir Çobanzadə və Fərhad Ağazadənin “Türk qrameri” (Bakı, 1929) kimi kitabları hazırlanmışdı. Adlarını çəkdiklərimizdən hər biri həmin dövr üçün mühüm elmi-mədəni hadisə olaraq Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının Bakıda keçirilməsi üçün elmi, nəzəri və praktik əsaslar verirdi.

Məlum olduğu kimi, Qurultayda ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biri əlifba sahəsində aparılacaq islahatlarla bağlı idi. Burada müxtəlif sahələrdən olan təfəkkür sahibləri aparılacaq islahatlara çeşidli yönəldən yanaşırdılar.

Xalq yazıçısı Anar Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı fikirlərini özünün “FƏRƏH, ÜMİD, FACİƏ” mövzulu yazısında bölüşərkən Qurultayın stenoqram hesabatına birbaşa istinad edərək göstərir ki, iştirakçılar Qurultayı böyük FƏRƏH hissiylə keçirmişdilər. Mübahisə də ediblər, birləriylə razılaşmayıblar da, amma bütün çıxışlarda türk xalqlarının misilsiz mədəni və mədəni intibahına böyük ÜMİD səslənib. Və Qurultaydan sonra keçən müsibətli illəri, həm ayrı-ayrı Qurultay iştirakçılarının, həm də bütün türk xalqlarının başına gələn bəlaları yada salanda FACİƏ (Anar, 2010, s. 136) sözünün meydana çıxıb, göz önünə gəldiyini vurğulamışdır.

Qurultayın türk xalqlarının tarixi taleyində rolunu və yerini, onun işi başa çatdıqdan sonra SSRİ məkanında türk xalqları yaşayan ərazilərdə yaşanan faciələri müəllif mahiyyəti üzrə təhlil etməyə müvəffəq olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçıları olan V.V.Bartold, N.Y.Marr, A.N.Samoyloviç, F.Mensel, N.İ.Aşmarin, K.Q.Menges, İsidor Baraxov, Əhməd Baytursinov, Qalimcan İbrahimov, Şakircan Rəhim, Osman Nuri Akçokraklı, Mehmet Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Villi Banq, Mustafa Quliyev, macar Dula Mesaroş, Lev Şerba, Georg Yakov və başqalarının bu tədbirə qatılması əslində burada türk xalqlarının elmi-nəzəri, təhsil-maarif səviyyəsinin yüksəldilməsinə, nəzəri imkanların qaldırılmasına kömək edə biləcək problemlərin konkretliyi və qarşıya qoyulan məqsədlərin reallığı göz önünə gəlməkdədir.

Xalq yazıçısı Anarın fikrincə, həmin Türkoloji Qurultayın digər toplantılardan ən başlıca fərqi ondan ibarət olmuşdur ki, bu yığıncaq uzun əsrlərdən bəri ilk dəfəydi ki, məhz türk xalqlarının taleyi ilə bağlıydı, onların tarix, dil, ədəbiyyat, iqtisadiyyat məsələlərini müzakirə edirdi (Anar, 2010, s. 137).

Burada onu da qeyd etməyi gərəkli hesab edirik ki, əgər Oş Dövlət Universitetinin professoru B.Abitov həmin Qurultayı Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay adlandırmağı zəruri hesab edirsə, Anar onu İLK TÜRK QURULTAYI kimi səciyyələndirməyi təklif etmişdi (Anar, 2010, s. 137).

Anar belə bir fikri də xüsusi olaraq vurğulamışdı: “Qaldırılan məsələlər, söylənilən fikirlər, qarşılaşan, toqquşan müddəə və əks müddəələr yalnız o gün üçün deyil, bu günümüz üçün də o qədər önəmlidir ki, bu məsələlər haqqında daha ətraflı düşünmək və daşınmağa ehtiyac duyursan” (Anar,

2010, s. 138). Eyni zamanda Anar Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı qənaətlərini yekunlaşdırmağa çalışarkən müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələrinin əlifba ilə bağlı islahatlara münasibətlərini sərgiləyərkən, bir tərəfdən, bir-birinə zidd fikirlərin nə dərəcədə səmərəli olub-olmamasını qeyd edirsə, həm də eyni zamanda “məsələnin heç də hansı əlifbanın – ərəbinmi, latınınmi, kirilinmi daha üstün olmasında yox, hətta dilimizin xüsusiyyətlərinə hansının daha uyğun olmasında da görmürdü. Və daha sonra əlavə edirdi ki, ona qalsa mötəbər mütəxəssislərin rəyincə türk dillərinə ən uyğun əlifba Orxon-Yenisey yazılarıdır (Anar, 2010, s. 147), deyərək göstərirdi ki, bu da Anarın əlifba islahatı məsələsinə daha sağlam və konstruktiv mövqedən yanaşdığını nümayiş etdirməkdədir. Digər tərəfdən o, çağdaş, mərhələdə latın qrafikalı əlifbaya keçidi məqbul hesab etməklə, həm də aşağıdakıları dilə gətirirdi: “Şükür ki, tarixin öz xətt-hərəkəti var və bu xətt-hərəkət diktatorların iradəsinə tabe deyil. Zamanın gərdişi elə gətirdi ki, biz yenidən latın qrafikasına keçdik, mən də bunun qəti tərəfdarlarındanam və ümid edirəm ki, bu başibəlalı yazımızın nəhayət ki son dayanacağıdır” (Anar, 2010, s. 149-150).

Qeyd etdiyimiz kimi, Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycandan olan nümayəndələrlə yanaşı, Türkiyədən Sami Rüət, Nəcib Asim, Fuad Raif, Bursalı Mehmet Tahir bəy, Fərid Xurşud, Şəmsəddin bəy, Ədhəm bəy, Fuad Köprülüzadə; Almaniyadan Teodor Mensel, Mut Hartman, Q.Gize, Raul Vitek, Valter Radebold, Villi Banq Kaup, Georg Yakov, Q.Ştümme, Macarıstandan Dyula Mesaroş, İqnats Kunoş, Dyula Nemet, Bernard Munkaçi, M.Qorten; Qazaxıstandan Əhməd Baytursunov, İlyas (stenoqrafik hesabatda İldes) Omarov, Nazir Torekulov, Əziz Bays Seyduli, Bilal Suleyev; Qırğızıstandan Qasım Tınıstanov; İrandan Məcid Soltani, İbrahim Şabistari; Fransadan J.Deni; İtaliyadan L.Bonelli; Finlandiyadan Setele, İsveçdən Sven Gedin; Krimdən Osman Akçokraklı və b. iştirak edirdilər. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan elmi-nəzəri dövriyyəsinə məlum olmayan, yaxud az məlum olan Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələri haqqında oxucu ictimaiyyətinə məlumatlar verməyə də böyük etiyac vardır.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın işində həm çoxlu əcnəbilər, həm də çoxsaylı türk xalqlarının nümayəndələri iştirak etmişdilər. Onlardan biri haqqında nisbətən az bəhs edildiyindən biz onunla bağlı bəzi fikirlər bildirməyi zəruri hesab edirik.

Qurultayda Oyrot Muxtar Vilayətini Altay Ədəbiyyat Kollegiyasının sədri, “Qızıl Oyrot” qəzetinin redaktoru Aleksey Makaroviç Sabaşkin (1898 – 1935) təmsil etmişdir. Altay Respublikası M.V.Çevalkov adına Milli Kitabxanasının nadir kitablar fondunda indi də onun qurultayda etdiyi çıxışın materialları qorunub saxlanılmaqdadır. Aleksey Makaroviç hələ o zamanlar qeyd etmişdir ki, Altay xalqını səhvən oyrotlara aid edirlər (qeyd edək ki, doğrudan da 1948-ci ilə qədər “oyrot” etnonimi Altay xalqına da tətbiq edilmişdir – N.M.T.). Odur ki, Sabaşkin hələ o vaxtlar milli-spesifik tələblərə cavab verə biləcək yeni qrafikanın yaradılmasının zəruriliyindən danışmışdır. Biysk qəzasının Altay nahiyyəsində (müasir Altay Respublikasının Şəbalinsk rayonu) doğulmuş Sabaşkin kilsə məktəbini bitirdikdən sonra Sankt-Peterburq Ruhani Akademiyasında təhsilini davam etdirmiş, daha sonra Şərq Zəhmətkeşləri Kommunist Universitetini bitirmişdir. Eyni zamanda o, bir neçə xarici dil bilmişdir (Perviy Vsesoyuznyy Tyurkoloqiçeskiy syezd, 1926. s. 23 – 24).

Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra 1928-ci ildə SSRİ-nin türkdilli respublikalarında və digər respublikalarda on il ərzində (1928 – 1938) Altay türkləri Rusiyanın digər türkdilli xalqları kimi “Yanalif” adlanan latın qrafikasından istifadə etmişdilər. Latınlaşdırılmış əlifbaya keçidlə əlaqədar olaraq Oyrot Muxtar Vilayətində Altay dilində yeni dərsiklərin yaradılması üzrə xeyli işlər həyata keçirilmişdir. Altay kitablarının yenilənməsi üçün Yanalif üzrə Vilayət Komitəsi yaradılmışdır. 1930-cu ildə 5000 nüsxə ilə “Yanalif” – “Yeni Altay əlifbası” nəşr olunmuşdur. Həmin vaxtlarda bu əlifba ilə müxtəlif səpkili və mövzulu – bədii-publisistik, ictimai-siyasi, tədris nəşrləri və təqvimlər nəşr olunmuşdur. M.V.Çevalkov adına Altay Milli Kitabxanasında latın qrafikası ilə nəşr olunmuş Altay kitabları kolleksiyası bu günün özündə XX əsrin 20-ci illərinin mürəkkəb tarixi mərhələsinin şahidləri kimi müasir qrafikaya çevrilməklə oxuculara yenidən qaytarılmaqdadır (http://nbra.ru/elektronnaya-biblioteka/62-pervyeuchebnye_izdaniya). Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, A.M.Sabaşkinin oraya gətirdiyi “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının Stenoqrafik

hesabat"ını Altay Milli Kitabxanasına, Qorno-Altaysk Dövlət Universitetinin dosenti, tarix elmləri namizədi, etnoqraf Nadejda Alekseyevna Tadina təqdim etmişdir (Информационная...nbra.ru). Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi Altaydan olan A.M.Sabaşkin haqqında ona görə bir qədər informativ bilgiler təqdim etməyi zəruri hesab etdik ki, çağdaş mərhələdə Türk-Turan birliyinin üfəqləri getdikcə genişlənir və dərinləşir. Son dövrlərdə bu istiqamətdə Türk dövlətlərinin səyi daha da ardıcıl və konseptual xarakter aldığından azsaylı türk xalqlarının daha geniş çəvrədə tanınması və onların bu tipli integrativ proseslərə yaxınlaşdırılması və ümumtürk "lokomotivinə" qoşulması zərurətini yaradır. Odur ki, fikrimizcə, Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş bir sıra türk xalqlarının nümayəndələri haqqında daha geniş və obyektiv məlumatlar təqdim etməyin məqamı çoxdan yetişmişdir.

Nəticə

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın bütün türk xalqlarının tarixində şərəf səhifəsi olduğunu nəzərdən keçirdiyimiz problemlə bağlı incələyərkən belə qəti qənaətlərə gəlirik ki, Türk dünyasında daim öz səsi və nəfəsi, mədəni siyasəti ilə tanınan xalqlar arasında mahiyyət etibarını etnik kimliyini müdafiə edənlər, həm də Rusiya Federasiyası tərkibində olan türk xalqları bu kimliyin təsdiqi və qorunması uğrunda mübarizədən kənarda qalacaqlarını düşünməsinlər. Türk xalqlarının əksər oğullarının repressiya qurbanları olmasına baxmayaraq, bolşevizmin mənfur siyasi kursu türk aydınlarını qorxutmadığından, onlar öz etnik-milli düşüncəsinin və həyat fəlsəfəsinin təsdiqi uğrunda döyüşmüş və uğurlar qazanmağa səy göstərmişlər.

Ədəbiyyat

1. Abıtov, B.K. (2023). Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd: repressirovannıye i rastrelyannıye // Türkic Studies Journal 2, s.7-22.
2. Anar. (2010). FƏRƏH, ÜMİD, FƏCİƏ // Anar. Əsrin əsiri. İctimai-siyasi mövzularda yazılar, müxtəlif sənədlər. Bakı, Azərənşr, s. 136 – 151.
3. Aşnin F.D., Alpatov, V.M., Nasilov, V.M. (2002). Repressirovannaya tyurkoloqiya. Moskva, "Vostoçnaya literatura", 294 s.
4. Cəfərov, N. (2019). Ön söz // Qasımov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, "Gənclik". s. 9 – 12.
5. Qasımov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, "Gənclik". 735 s.
6. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd (1926). Baku. Qurbaku.com
7. Tabıkova A.T., Tabıkova L.N. (2010). Repressirovannıye yazıkovedı Qornoqo Altaya// Sudba i literaturnoye naslediye repressirovannıx: vzqlyad iz XXI veka. Qorno-Altaysk, s.23-24.
8. Информационная...nbra.ru
9. Мереке Кулекенов. media.az
10. http://nbra.ru/elektronnaya-biblioteka/62-pervyeuchebnye_izdaniya

Daxil oldu: 29.04.25

Qəbul edildi: 14.06.25